

บทที่ ๓

สังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

จากปัญหาเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ความเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด ทั้งในทัศนะของปรัชญาพระเวท พุทธปรัชญา และพระพุทโธโฆษจารย์ ล้วนมีทัศนะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก คือ มีแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามชาติข้ามภพทั้งสิ้น ในขณะที่พุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นนักปราชญ์ที่มีสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา กลับมีมุมมองที่แตกต่างอย่างน่าสนใจเป็นอันมาก ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจึงใคร่ขอนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ เพื่อเปรียบเทียบแนวคิดอันจะก่อให้เกิดคุณูปการต่อการประยุกต์คำสอนต่างๆ ให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัยปัจจุบัน และเพื่อโน้มน้าวให้เกิดการปรับทัศนคติที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตที่ดีในปัจจุบัน ดังนี้

๓.๑ ความหมายของสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

สังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุหมายถึง วงกลมแห่งการท่องเที่ยว, วัฏฏะ แปลว่า วงกลม, สังสาระ แปลว่า การท่องเที่ยว, ซึ่งก็คือวงกลมแห่งการเวียนว่ายของสัตว์^{๑๑๗} เป็นวงกลมแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งสังสารวัฏ โดยมีกิเลสเป็นจุดเริ่มต้น ด้วยกิเลสนั้นทำให้เราอยากทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อได้ทำสิ่งใดลงไปแล้วเกิดผลที่สนองต่อความอยากรุนั้นแล้วก็อยากกระทำอีก การกระทำนั้นถือเป็นการกระทำด้วยอำนาจของกิเลส เป็นการกระทำที่ตอบสนองอำนาจของกิเลสทั้งสิ้น การเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏก็เปรียบเหมือนพ่อค้าคนหนึ่งต้องการมีทรัพย์จึงเดินทางทำการค้าขายไปในทะเลที่กว้างใหญ่ แวะเมื่อนั้น แวะเมื่อนี้ ตามลำดับของเส้นทาง มีเรื่องเป็นอุปกรรม มีตัวเองเป็นเจ้าของเรื่องและเป็นคนบังคับให้เรือไปตามทิศทางที่ต้องการ อีกทั้งลูกเรือ กรรมกร และสินค้าต่างเป็นตัวประกอบร่วมเดินทางไปยังที่ต่างๆ เมื่อได้กำไรก็ซื้อสินค้าใหม่เพิ่มแล้วค้าขายต่อไป และหากขาดทุนก็จะต้องพยายามแก้ตัวต่อไปด้วยสินค้าใหม่ๆ ด้วยหวังในผลกำไร หากเรือโดนพายุจนพังเสียหายพ่อค้าก็ย่อมต้องหาเรือใหม่ เพื่อทำการค้าขายต่อไป ทำอยู่เช่นนี้ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ ทะเลนั้นเปรียบได้กับวงกลมแห่งสังสารวัฏที่ต้องวนเวียนไปรอบแล้วรอบเล่าอย่างไม่มีวันสิ้นสุด พ่อค้าเจ้าของเรือนั้นเปรียบได้กับจิต ส่วนประกอบอื่นๆ ทั้งสินค้า ลูกเรือ และกรรมกร เปรียบได้กับเจตสิก เพราะต้องการอยู่ใกล้ชิดกับจิต มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันอยู่ตลอดเวลา ส่วนเรือนั้นเปรียบได้กับร่างกายของเรา

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, *หลักปฏิบัติที่สำคัญในพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, พ.ศ. ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

การอุปมาเช่นนี้เพื่อให้เกิดความเข้าใจในวิญญูว่า มนุษย์เราทุกคนมีร่างกายที่เรียกว่า รูป และมีส่วนที่เป็นนามเรียกว่า จิต แม้ว่าจิตจะมีสภาพเป็นนามธรรมแต่จิตนั้นเป็นประธาน เป็นหัวหน้า และมีอำนาจในการควบคุมร่างกาย และยังเป็นประธานของนามของเจตสิก เจตสิกนี้จะเป็นตัวปรุงแต่งจิตให้เกิดมีกิเลส ถ้าเป็นกิเลสพวกดีก็จะเป็นกุศล ถ้าเป็นกิเลสพวกไม่ดีก็เป็นอกุศล แต่ไม่ว่าจะทำดีหรือไม่ก็ตามก็ต้องได้รับผลของการกระทำนั้นๆเสมอ การเวียนว่ายตายเกิดนั้นไม่ได้หยุด เพราะมันเป็นกฎของธรรมชาติ “บรรดาสิ่งต่างๆ ที่มีการเคลื่อนไหวนี้ มันเคลื่อนไหวไปด้วยแรงของกิเลส”^{๑๑๘}

สรุปได้ว่า สังสารวัฏในทัศนะของพุทธศาสนิกชนก็คือ ชีวิตที่หมุนไปเป็นวงกลมเป็นวงๆ วงแล้ววงเล่าวันหนึ่งไม่รู้กี่ร้อยวง แล้วแต่กิเลสที่เป็นแรงผลักดันให้วงกลมของชีวิตนั้นหมุนไป จิตมีกิเลสเป็นพลังงาน มีกิเลสเป็นเหตุให้มีการเคลื่อนไหว ให้เกิดการกระทำกรรม เกิดมีผลกรรม ผลกรรมหล่อเลี้ยงกิเลส กิเลสจึงใจให้เกิดการกระทำหมุนเวียนต่อไปอีก อย่างนี้ไม่มีสิ้นสุดและยากที่จะหลุดไปจากสังสารวัฏนี้ได้

พุทธศาสนิกชนได้อธิบายแนวคิดเรื่องสังสารวัฏไว้ในการอธิบายความแบบ ภาษาคนและภาษาธรรม เพราะเชื่อว่าภาษาคนนั้นก็เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนภาษาธรรมนั้นก็เป็นอย่างหนึ่ง ที่ว่าภาษาคนนั้นก็คือภาษาโลกๆ ซึ่งเป็นภาษาของคนที่ไม่รู้ธรรมะพูดกันอยู่ เป็นลักษณะของการใช้ภาษาของคนที่ไม่รู้ธรรมะ ส่วนภาษาธรรมนั้นก็ภาษาที่คนใช้พูดจากัน แต่ว่ามีการสอดแทรกให้เห็นธรรมะในส่วนลึกหรือเห็นธรรมะที่แท้จริง แล้วจึงพรรณนาไปด้วยความรู้สึกอันนั้นออกมา เกิดเป็นภาษาธรรมที่มีความแตกต่างจากภาษาคนโดยทั่วไป จึงเรียกว่าภาษาธรรม พุทธศาสนิกชนได้แบ่งภาษาซึ่งมีอยู่ในโลกนี้เป็น ๒ ภาษา ตามลักษณะของความเป็นจริงที่ปรากฏ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายของสังสารวัฏกับทฤษฎีภาษาคน

ภาษาคน ก็คือ ภาษาที่เอาความรู้สึกนึกคิดที่อาศัยรูปทางวัตถุที่รู้สึกได้ เป็นไปตามความรู้สึกของคนธรรมดา โดยอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน ไม่ได้อาศัยธรรมะเป็นพื้นฐาน ภาษาคนจึงพูดกันแต่เรื่องโลก ที่สัมผัสได้ด้วยอวัยวะของร่างกาย และที่เห็นได้ด้วยตาธรรมดาสามัญ หรือเรื่องที่เห็นได้ด้วยตาตามธรรมดาสามัญชน ดังนั้น ปัญหาในการทำความเข้าใจในเรื่องภาษาธรรม พุทธศาสนิกชนจึงใช้วิธีการอธิบายความด้วยภาษาคน เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องสังสารวัฏ เหตุแห่งความเป็นไปในสังสารวัฏ เพราะเชื่อว่า “ถ้าหากมีความรู้มากพอ สามารถควบคุมไม่ให้เกิดชาติทำนองนี้แล้ว ก็ว่างไปเลย คือ ไม่มีชาติ หมายความว่า ไม่มีตัวตน จะเกิด จะแก่ จะเจ็บ จะตาย ที่แท้ก็คือเรื่องที่

^{๑๑๘} พุทธศาสนิกชนและปัญญานันทภิกขุ ม.ป.ป., ทางสายกลาง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ไม่ระบุปี, หน้า ๔๘.

เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันแก่คนทุกคนและทุกเวลา แม้แต่ฝันก็ยังเป็นเรื่องอย่างนี้ได้”^{๑๑๙} สังสารวัฏนั้น จึงเป็นเรื่องชาติภพปัจจุบัน ไม่ใช่เรื่องของชาติภพหน้า หรือเวลาในอดีต หรืออนาคตอย่างที่เราเข้าใจ สังสารวัฏเชื่อมโยงด้วยลักษณะของกิเลส กรรม วิบาก จึงจำเป็นต้องอธิบายด้วยขณะปัจจุบันเท่านั้น ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ข้อสังเกตในเรื่องนี้ไว้ว่า

“ภาษาธรรมของผู้รู้ธรรม ไม่ใช่ภาษาชาวบ้าน ถ้าเป็นภาษาชาวบ้าน ต้องรอตาย แล้วไปเกิดใหม่จึงจะมีภพมีชาติ แล้วก็มียืดเยื้อเท่านั้น เพราะคนเรามันเกิดมาทีเดียว แล้วก็ตายเข้าโลงไปแล้ว จึงจะมีภพมีชาติใหม่อีก เดียวนี้ภพหรือชาติในภาษาธรรมมี วันหนึ่งหลายหนคือ เกิดตัวกูของกูหนหนึ่ง ก็เรียกว่ามีภพมีชาติหนหนึ่ง ฉะนั้น เราจะ ต้องรู้จักสิ่งที่เรียกว่าภพว่าชาติ ที่มีอยู่ในชีวิตประจำวัน วันหนึ่งหลายๆ หนนี้”^{๑๒๐}

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องสังสารวัฏ เกิดจากแรงผลักดันของกิเลสที่มีอำนาจเป็นตัวการ ให้เราเกิดความหลงยึดมั่นถือมั่นความเป็นตัวเป็นตนขึ้นมา หรือเรียกว่า อัตตา และด้วยอัตตานี้เอง จึง สำคัญผิดคิดไปว่า สิ่งนั้นเป็นตัวกู สิ่งนั้นเป็นของกู เป็นความคิดที่ไม่สิ้นสุดของความโลภ ความโกรธ ความหลง กลายเป็นความเห็นแก่ตัว ด้วยยึดถือในความมีตัวมีตน จนต้องเบียดเบียนตนเอง และ เบียดเบียนผู้อื่น พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า^{๑๒๑} เป็นการยากที่จะดับกิเลส เพราะเราถือเอากิเลสมาเป็น ตัวของเราเสียเอง ชีวิตในวัฏฏะสงสารจึงเจริญงอกงามอยู่ตลอดเวลา ไม่มีที่สิ้นสุด

๑. ภพภูมิกับทฤษฎีภาษาคน

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายให้เห็นถึงสิ่งที่เรียกว่า ภพภูมิ นั้นเกิดมาจากไหน และเกิดมาได้ อย่างไร ด้วยการอธิบายด้วยภาษาคนว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า ภพ ซึ่งก็คือ ความเป็น ตัวกู เป็นตัวกูที่แรงขึ้นมาอีก. ภพก็ให้เกิดชาติ, ความเต็มแห่งตัวกู-ของกู มีความหมายเป็นชาติ ความ เกิดแห่งตัวกู, สิ่งต่างๆในชาตินี้ก็พลอยเป็นทุกข์ไปหมด, เพราะมันเป็นของกูไปหมด, ความแก่ของกู ความตายของกู. ... เมื่อชาติเกิดแล้ว ก็ต้องมีความหมายเป็นทุกข์ เพราะชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส, เพราะการพรากจากของรักของพอใจ, เพราะพบกับสิ่งที่ไม่รักไม่พอใจ, เพราะปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่เป็นไปตามปรารถนา. สรุปว่า อุปาทานเข้าไปยึดในขันธใดขันธหนึ่งแล้ว

^{๑๑๙} พุทธทาสภิกขุ, *แนะแนวจริยธรรมร่วมสมัย ชุดที่ ๓ จุดหมายปลายทาง และตัวแท้ของ จริยธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงตะวัน, พ.ศ. ๒๕๕๓), หน้า ๕๖.

^{๑๒๐} พุทธทาสภิกขุ, *ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, พ.ศ. ๒๕๕๔, หน้า ๗๑

^{๑๒๑} ร.อ. จุมพล ผลขจี, *กฎแห่งกรรมในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ*, วิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย, (สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, พ.ศ. ๒๕๔๕), หน้า ๔๕.

ชั้นนั้นเป็นทุกข์^{๑๒๒} หมายความว่าถึง ภพภูมิ สามารถเกิดขึ้นได้ทุกที่ ทุกสถานที่ที่มีความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้น เมื่อความยึดมั่นถือมั่นไม่สมหวังก็เป็นความทุกข์ของภพนั้นภูมินั้นทันที

๒. เวลากับทฤษฎีภาษาคน

พุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องเวลา เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์อย่างชัดเจนว่า ... ที่มันเกิดขึ้นอยู่ในจิตใจจริงๆ พอเกิดตัณหา ก็เกิดอุปาทาน เกิดภพ เกิดชาติ แล้วก็เกิดทุกข์ แบ่งออกเป็น ๔ ตอน ... การแจกแจงอย่างละเอียดนี้ก็เพื่อให้บุคคลนั้นฉลาดในการที่จะบังคับจิตใจของตน ด้วยสติสัมปชัญญะที่ละเอียดลออ ที่ประณีต ที่รวดเร็ว ซึ่งถ้าสติสัมปชัญญะมาไม่ทันท่วงทีมันก็จะเกิดการผัสสะกับอวิชชา จนไม่สามารถควบคุมจิตใจได้ จะโง่ไปตลอดสาย และถ้าสติสัมปชัญญะแทรกเข้ามาได้ทันท่วงทีในขณะที่เกิดความอยาก ... มันก็จะหยุดยั้งตัณหาเสียได้^{๑๒๓} พุทธทาสภิกขุได้แสดงปัจจัยที่ตัดกระแสของวงจรปฏิเสธสมุบาทด้วยความมีสติสัมปชัญญะ เพื่อให้ชาติภพจบอยู่แค่ในปัจจุบันขณะเท่านั้น

ด้วยทัศนะที่แตกต่างของพุทธทาสภิกขุ ทำให้การตีความของภาษาที่มีลักษณะโดดเด่น จนถูกสังคมเกิดความเคลือบแคลงสงสัยว่า คำสอนของท่านนั้นยังคงมีเนื้อหาที่ตรงกับความหมายเดิมของพระไตรปิฎกเถรวาทอยู่หรือไม่ จนเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของสังคมด้วยเกิดจากความเป็นห่วงว่า พระธรรมคำสอนของพุทธองค์จะถูกบิดเบือนไปจากความเดิมหรือไม่ โดยเฉพาะเรื่องปฏิเสธสมุบาท ซึ่งนับเป็นธรรมะที่มีประโยชน์แก่การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ และการอธิบายความในเรื่องสังสารวัฏ อันเป็นคุณลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิด รวมทั้งหนังสือต่างๆ อีกมากมาย

ภาษาทางศาสนาตามนัยยะของพุทธทาสภิกขุจึงมีอยู่ ๒ ระดับด้วยกันคือ ภาษาที่เปลี่ยนไปตามบริบทของสังคม เป็นภาษาซึ่งมีความหมายที่เข้าใจง่ายไม่ลึกซึ้งอะไรมากนัก อันเป็นภาษาคนอย่างหนึ่งซึ่งต้องอาศัยวัตถุหรือรูปธรรม กับ ภาษาในความหมายของภาษาที่เป็นไปตามเจตนารมณ์ของศาสนาที่ต้องการจะให้ศาสนิกทั้งหลายเข้าใจในความหมายอันเป็นภาษาธรรมอย่างหนึ่ง และที่สำคัญภาษาธรรมนั้นเป็นเรื่องของนามธรรมที่จับต้องไม่ได้

๓.๑.๒ ความหมายของสังสารวัฏกับทฤษฎีภาษาธรรม

ภาษาธรรม คือ ภาษาที่เป็นไปตามนามธรรม ไม่เห็นแก่ตัว ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยวัตถุ ต้องประกอบด้วยปัญญาที่เห็นนามธรรมเหล่านั้นแล้ว จึงจะพูดและให้ความหมายเป็น ภาษาธรรมนี้จึงพูดกันอยู่แต่ในหมู่ผู้เห็นธรรม เป็นลักษณะของภาษาธรรมะ เหนือไปจากวัตถุ^{๑๒๔} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเพิ่มเติมในเรื่องภาษาธรรมไว้ว่า “ภาษาธรรมชั้นสูงนั้นก็ล้วนเป็นคำที่ยืมมาจากภาษาชาวบ้าน จึงควรพยายามถือเอาความหมายในภาษาชาวบ้านให้มากที่สุด จึงจะเข้าใจความหมายนั้นได้ถูกต้อง

^{๑๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑, ๒๕๔๗, หน้า ๒๖๙-๓๑๘.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๙-๓๑๘.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, มมป., หน้า ๓-๔.

และถึงที่สุดโดยง่าย เช่น นิพพานคือเย็น มรรคคือหนทาง ผลคือลูก กิเลสคือสิ่งสกปรก สังโยชน์คือผูกมัด อาสวะคือสิ่งกีดตันออกมาจากการหมักดอง พุทธะคือตื่นจากหลับ ธรรมะคือหน้าที่ และสังฆะคือหมู่ของสิ่งที่พึงปรารถนา^{๑๒๕} สำหรับทฤษฎีภาษาธรรมนี้พุทธทาสภิกขุได้ชี้ให้เห็นว่า ภพภูมิ และกาลเวลา ในภาษาธรรมหรือภาษาของบุคคลชั้นสูงที่ปฏิบัติจนเข้าใจแล้ว มีลักษณะของความเป็นไปที่ไม่แตกต่างกันดังนี้

๑. ภพภูมิกับทฤษฎีภาษาธรรม

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เป็นภาษาคนไว้ว่า “การเวียนเกิด นั้นจริงๆ แล้วอาจจะกล่าวได้ว่าไม่มีในหลักของพุทธศาสนา หรือไม่ใช่หลักของพุทธศาสนา เพราะว่ามันมีคู่กันมากับหลักเรื่องกรรมอย่างตื้นๆ ง่ายๆ ก่อนยุคอุปนิษัทไปเสียอีก”^{๑๒๖} เพราะคนในยุคก่อนนั้นมีความเชื่อและสั่งสอนกันอยู่แล้วว่า ไม่ว่าจะเป็นคนหรือสัตว์เมื่อตายแล้วก็ต้องไปเกิดใหม่ เช่นนี้เรื่อยไปจนแทบจะกล่าวได้ว่าไม่มีที่สิ้นสุด การเวียนตายเวียนเกิดเรื่อยไปในสังสารวัฏนี้เป็นไปตามกระแสแห่งผลบาปผลบุญของตนเป็นเหตุเป็นปัจจัย ทั้งยังพยายามชี้ให้เห็นว่า การเวียนว่ายตายเกิดนี้ไม่ได้เป็นหลักการของพุทธศาสนา เพราะการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นการค้นพบความจริง สิ่งที่มีอยู่จริง และทำให้สิ่งมีชีวิตทั้งคนและสัตว์สำคัญผิดคิดว่าตัวตนนั้นมีอยู่จนรวบเอาการเกิดและการตายมาเป็นของตนเสียด้วย สิ่งนั้นก็คือ อวิชชาและอุปาทาน ดังนั้น หากเรารู้ปัญหาอันใหญ่หลวงที่เกี่ยวกับการเกิด การแก่ การเจ็บ และการตาย เพราะสิ่งเหล่านั้นนำมาซึ่งความทุกข์ทั้งสิ้น หัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาก็คือ การประกาศความจริงพร้อมทั้งวิธีปฏิบัติ^{๑๒๗} จนเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายสามารถรู้และเข้าถึงความจริงนี้ว่า ไม่มีตัวเรา ไม่มีของเรา และเมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ทุกข์จากปัญหาของการเกิด การแก่ การเจ็บ การตาย รวมถึงการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้น ก็จะจบสิ้นลงทันที

สำหรับการเกิดขึ้นในภพใดภูมิใด พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า เป็นการก้าวขึ้นหรือก้าวลง เป็นการปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย ด้วยการได้อายตนะเฉพาะนี้เองเรียกว่า เกิดมาหนึ่งชาติภพ ซึ่งการเกิดในภาษาธรรมก็คือการเกิดทางจิตใจ เกิดด้วยอำนาจอวิชชา เป็นการเกิดของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นลักษณะของการเกิดขึ้นของตัวกู ว่าเป็นของกู เกิดขึ้นมาในใจ แล้วจึงส่งต่อกันเป็นลำดับตามมา ซึ่งท่านอธิบายต่อไปอีกว่า ชาติภพในภาษาธรรมนั้นเป็นภาษาจิต เมื่อเกิดเป็นตัวตนขึ้นมา อันเป็นตัวการที่จะมีความทุกข์ ชาติภพอย่างนี้ทำให้บุคคลที่ตกอยู่ในภพภูมินี้มีปัญหาเพราะเป็นความทุกข์อย่าง

^{๑๒๕} ท่านพุทธทาสภิกขุ, **มรดกที่ขอลาไป**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, พ.ศ. ๒๕๔๑), หน้า ๘๓.

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกู-ของกู ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๕.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ละเอียดตลอดเวลา^{๑๒๘} และนอกจากภพภูมิอันเป็นที่เกิดแล้ว เวลา นับเป็นอีกปัจจัยสำคัญในการอธิบายความในเรื่องสังสารวัฏของพุทธทาสภิกขุ ดังนี้

๒. เวลา กับ ทฤษฎีภาษาธรรม

พุทธทาสภิกขุเชื่อว่า หลักการปฏิบัติที่แท้จริง ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนี้ ไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ เพราะล้วนเป็นเรื่องสันทิฏฐิโก – อกาลิโก คือ เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ใจในทันทีที่กระทำ และรับผลของการกระทำในทันที^{๑๒๙} ด้วยเช่นกัน ดังนั้น การเวียนว่ายตายเกิดในทัศนะของท่านพุทธทาสจึงเป็นไปในลักษณะของแต่ละชั่วขณะเท่านั้น การปฏิบัติตนที่ถูกคือ ไม่ต้องอาลัยอดีต และไม่ต้องพะวงอนาคต ขอแต่ทำหน้าที่ของตนอย่างถูกต้องในปัจจุบัน ก็เป็นเรื่องที่เพียงพอแล้วที่จะไม่เป็นทุกข์ และไม่นำตนเองเป็นปัจจัยแก่สัสสตทิฏฐิ คือ ความมีตัวตนที่เวียนว่ายไปในวัฏฏะ

สำหรับเรื่อง ภพภูมิ และเวลา พุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ว่าทุกคราวที่มีการกระทบกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกที่ปราศจากสติปัญญาในเรื่องของการวิมุต หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การกระทบกันนั้นมีแต่อวิชชาเป็นเครื่องปรุงแต่ง^{๑๓๐} ซึ่งท่านได้อธิบายการเกิดดับนั้นมีอยู่ทุกขณะจิต ภพภูมิจึงเป็นเรื่องของกาลปัจจุบัน และเมื่อกล่าวถึงนรก-สวรรค์ จึงเป็นความรู้สึกทางจิตใจ เป็นนรกหรือสวรรค์ที่เห็นแล้วทางอายตนะ ไม่ต้องตายไปแล้วหรือไปเกิดใหม่แล้ว เช่น เราจะรู้สึกมีอาการเหมือนคนตกนรก ก็ต่อเมื่อ ร้อนใจ เป็นการเผาจิตใจให้ร้อนในความรู้สึก ส่วนสวรรค์นั้นเป็นเรื่องของกามคุณ เป็นสภาวะที่สมบูรณ์ไปด้วยรสที่ประณีต และเป็นที่สุดของทิพย์ ในเวลานั้นขณะนั้น ไม่ต้องรอเวลาอื่น หรือหลังจากที่เราตายแล้วจึงค่อยพบนรกหรือสวรรค์

อย่างไรก็ตามการอธิบายความโดยใช้ภาษาคน-ภาษาธรรมนี้ถือว่า เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมีอย่างแน่นอน เพราะการศึกษาหรือการสั่งสอนในพุทธศาสนามีธรรมะที่พุทธองค์ทรงตรัสไว้โดยภาษาคนธรรมดา (ปุคคาธิชฐาน) และภาษาของคนที่เห็นและเข้าใจในธรรมะแล้ว (ธรรมาธิชฐาน)^{๑๓๑} ปัญหาเกี่ยวกับการใช้ภาษาเพื่อสื่อความหมายให้เกิดความเข้าใจนี้มีมานาน ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลซึ่งในขณะนั้น พระพุทธเจ้าท่านทรงประกาศศาสนาด้วยความยากลำบาก คือต้องตรัสด้วยภาษาถึง ๒ ภาษาในคราวเดียวกัน คือตรัสโดย “ภาษาคน” สำหรับสอนศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาไปด้วยสัสสตทิฏฐิ (เป็นคนที่มีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตน เป็นของๆ ตนจนยึดมั่นอยู่อย่างเหนียวแน่นเป็นประจำ) และทรงตรัสโดย

^{๑๒๘} พุทธทาสภิกขุ, *ฟ้าสาธระหว่าง ๕๐ ปีที่สวนโมกข์ ตอน ๑*, ๒๕๒๙, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

^{๑๒๙} พุทธทาสภิกขุ, *ฟ้าสาธระหว่าง ๕๐ ปี*, พ.ศ. ๒๕๓๑, หน้า ๑๑๘.

^{๑๓๐} พุทธทาสภิกขุ, *ปฏิจางสมุปบาท*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓.

^{๑๓๑} พุทธทาสภิกขุ, *มรดกที่ขอฟากไว้*, พ.ศ. ๒๕๔๑, หน้า ๒๐.

“ภาษาธรรม” สำหรับบุคคลซึ่งมีจุลินทรีย์ในดวงตาเพียงเบาบางแล้ว จึงจะเข้าใจในการสอนระดับปรมัตถธรรม เพื่อให้รอดพ้นไปจากสัสสตทิฏฐิ ความเป็นอยู่ของภาษาทั้ง ๒ ภาษาจึงมีอยู่ดังนี้^{๑๓๒}

๓.๒ แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในทัศนะพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุได้ขยายความของคำว่าสังสารวัฏว่า สังสารวัฏนั้นเป็นสภาพ หรืออาการที่สัตว์หมุนเวียนไปในวงกลมของสิ่งที่เรียกว่า วัฏฏะ และวงกลมนั้นก็คือ กิเลส กรรม และผลของกรรม กล่าวคือ เมื่อมีกิเลส ก็เป็นเหตุให้อยากกระทำการกรรมชนิดใดชนิดหนึ่ง และเมื่อได้กระทำการกรรมชนิดใดชนิดหนึ่งลงไปแล้วนั้น ก็ย่อมมีผลของกรรมเสมอ ซึ่งผลของกรรมนั้นไม่อาจหยุดกิเลสลง แต่กลับส่งเสริมกิเลสหรือก่อให้เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมาอีก กิเลสนั้นยังคงมีอยู่ต่อไป และยังมีการกระทำการต่อไปอีกเรื่อยๆ ซึ่งจะทำให้เกิดผลของกรรมตามมาอย่างไม่รู้จบ วนกันเป็นวงกลมอย่างนี้ จึงเรียกว่า “วัฏฏะ” ต่อคำถามที่ว่าสัตว์เหล่านั้นท่องเที่ยวอยู่ที่ไหน อธิบายได้ว่าสัตว์เหล่านั้นท่องเที่ยวอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า “โลก” คำว่าโลกนี้มีความหมายที่กว้างกว่าคำว่า โลกในทางวิทยาศาสตร์ ในทัศนะทางพุทธปรัชญาได้จำแนกโลกไว้อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า เป็นโลกทางธรรมะ (ที่ตั้งของความทุกข์ทั้งปวง) แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่ายด้วยกันคือ ฝ่ายวัตถุ เรียกว่า รูปธรรม และฝ่ายที่ไม่ใช่วัตถุ เรียกว่า นามธรรม ที่เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิดทั้งสิ้น

๓.๒.๑ อะไรเป็นสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด

พุทธทาสภิกขุได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการเกิดในลักษณะของการเกิดขึ้นในจิตใจ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจของอวิชชา จึงถือเป็นการเวียนเกิดจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน^{๑๓๓} เป็นการส่งความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันมาตามลำดับ คือ อวิชชาแห่งผัสสะ ทำให้เกิดตัณหาอย่างนั้นอย่างนี้ ด้วยความอยากอย่างนั้นอย่างนี้ และตัณหานี้เองทำให้เกิดอุปาทานอย่างนั้นอย่างนี้ มีความรู้สึกว่าตัวกู ของกู เกิดขึ้นมาในใจ ล้วนเป็นตัวการของความทุกข์

อธิบายความตามทัศนะของพุทธทาสได้ว่า สิ่งที่เวียนว่ายตายเกิด ก็คือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งเกิดขึ้นภายในจิต และดับได้ภายในจิต เรียกได้ว่าจิตนั่นเองเป็นสถานที่เกิด เป็นอาณาจักรของการเวียนว่ายตายเกิด ด้วยการอิงอาศัยกันเกิดขึ้น คือเมื่อมีอวิชชาแห่งผัสสะ ทำให้เกิดมีตัณหา และเมื่อตัณหาเกิดขึ้นทำให้เกิดอุปาทาน ในขณะเดียวกันเมื่อจิตนั้นเกิดมีอวิชชาหรือปัญญาขึ้นเมื่อใด การดับของอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ในจิตจึงเกิดขึ้นเมื่อนั้น

^{๑๓๒} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ พ.ศ. ๒๕๒๑), หน้า ๓๐.

^{๑๓๓} พุทธทาสภิกขุ, ฟาสางระหว่าง ๕๐ ปีที่สวนโมกข์ ตอน ๑, พ.ศ. ๒๕๒๙, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

ต่อการเกิดดับของอวิชชาภายในจิตนั้น นอกจากการอิงอาศัยในความเป็นเหตุปัจจัยแล้ว ยังเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงตามกฎพระไตรลักษณ์ คือเมื่อมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวน ในท่ามกลาง และดับสิ้นไปในที่สุด ด้วยลักษณะอาการของการเกิดและดับอย่างนี้

เมื่อเข้าใจว่าการเกิดและดับนั้นเกิดอยู่ภายในจิตแล้ว กระบวนการเหล่านั้นจะสัมพันธ์กับ ชันธ ๕ ได้อย่างไร พุทธทาสได้อธิบายว่าชันธ ๕ คือ สภาพการรวมกันของนามชันธทั้ง ๔ ซึ่งเป็นส่วนที่ไม่ใช้วัตถุ ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า และที่ตั้งอยู่ภายนอกเรียกว่ารูปชันธอีก ๑ ซึ่งเป็นสิ่งที่เรา มองเห็นได้ด้วยตาเปล่า^{๑๓๔} ดังนี้

๑. ส่วนที่เป็นวัตถุ เป็นส่วนที่เป็นร่างกายซึ่งประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ เรียกว่า รูป หรือรูปชันธ พุทธทาสได้อธิบายสิ่งที่เรียกว่า รูปชันธ ว่าสิ่งนั้นจะต้องทำหน้าที่เป็นที่ตั้งแห่งจิตสำหรับ จะรู้อารมณ์ หรือทำให้จิตได้รู้จักสิ่งทั้งปวงที่มากระทบขึ้นมา ร่างกายนั้นจึงจะถือว่าเป็นรูปชันธ^{๑๓๕} และถ้าหากเราอนหลับจะเรียกร่างกายนั้นว่ารูปชันธหรือไม่ ตอบปัญหาดังกล่าวไว้ว่า ร่างกายที่เรียกว่า รูปชันธนั้นจะต้องทำหน้าที่เป็นที่ตั้งของจิตเพื่อการรับรู้ แต่ในขณะที่นอนหลับร่างกายมิได้ทำหน้าที่ ดังกล่าว จึงไม่อาจถือว่าเป็นร่างกายที่นอนหลับอยู่นั้นเป็นรูปชันธ

๒. ส่วนที่ไม่ใช้วัตถุ เป็นส่วนของ นามธรรมหรือจิต แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ

๑) ส่วนที่ ๑ เรียกว่า เวทนา หมายถึง ความรู้สึกที่เป็นความสุขหรือความทุกข์ หรือ ความรู้สึกที่ยังไม่อาจเรียกว่าสุขหรือทุกข์ เป็นลักษณะของความรู้สึกของคนเราโดยทั่วไปที่จะทำให้เกิดเป็น ผลหรือเป็นเหตุให้เกิดผลต่างๆตามมามาก ๓ ประการ คือ

ทุกข์เวทนา คือ ความทุกข์ ความไม่พอใจ ไม่สมปรารถนา

สุขเวทนา คือ ความสุข ความพอใจ สมปรารถนา

อทุกขมสุขเวทนา คือ ความไม่สุขไม่ทุกข์ หรือเวทนาที่ยังไม่อาจกล่าวได้ว่าสุขหรือทุกข์ ได้ชัดเจนไป

พุทธทาสภิกขุอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า เมื่อเวทนายารู้สึกอย่างไรไปตามกฎของธรรมชาติแล้ว ก็ จะเกิดจิตขึ้นมาอีกส่วนหนึ่ง จนสำคัญมันหมายลงไปเป็นเวทนานั้นว่าเป็นอะไร อาการของการสำคัญมัน หมายนั้นของเวทนานั้นถือว่ามีเกิดขึ้นของ สัญญาชันธ เป็นลำดับต่อมา

๒) ส่วนที่ ๒ เรียกว่า สัญญา หมายถึง ความรู้พร้อม เป็นความรู้รู้สึกตัวอยู่ เปรียบเทียบได้ กับขณะที่เรานอนตื่นอยู่ คือ ไม่หลับ ไม่สลบ ไม่ตาย และไม่มัวเมาจนเสียสติ สามารถกำหนดสิ่งต่างๆ ได้ว่าอะไรเป็นอะไร หากมีสิ่งใดมากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกาย ก็ย่อมต้องรู้ได้

^{๑๓๔} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๑๐๐-๑๐๔.

^{๑๓๕} พุทธทาสภิกขุ, **ฟ้าสาगरระหว่าง ๕๐ ปีที่สวนโมกข์ ตอน ๑**, ๒๕๒๙, หน้า ๔๓๙-๔๔๑.

จำได้ว่าอะไรเป็นอะไร สัญญา มีลักษณะของความรู้สึกสมปฤติ คือ ความรู้สึกส่วนที่ทำให้เรายังคงเป็น อย่างนี้อยู่อย่างนั้น เมื่อสัญญาขึ้น

๓) ส่วนที่ ๓ เรียกว่า สังขาร หมายถึง ความคิด หรือ ของปรุง มีลักษณะของกิริยาอาการ หลายๆ อย่างมารวมเข้าด้วยกัน แล้วเกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น เป็นความคิดหรือการคิด หรือ ความรู้สึกในส่วนที่เป็นความคิดที่พลุ่งขึ้นมาจากการปรุงแต่งภายใน เช่น คิดจะทำสิ่งนั้น คิดจะพูดสิ่งนี้ ด้วยอาการที่คิดเลวบ้าง คิดดีบ้าง สังขารนั้นเกิดจากความนึกคิดเนื่องด้วยความสำคัญมั่นหมายใน สัญญาขึ้น ว่าจะมีว่าจะเอาว่าจะได้ และสิ่งใดก็ตามที่มีการปรุงแต่งจึงเรียกได้ว่า สังขาร เมื่อสังขาร คือของหลายๆ อย่างมาปรุงกันเข้าแล้ว สังขารนี้จึงไม่ใช่ตัวตน

๔) ส่วนที่ ๔ อันเป็นส่วนสุดท้ายของฝ่ายนามธรรม เรียกว่า วิญญาณ หมายถึง จิตที่ทำ หน้าที่รู้สึก เช่น รู้ที่ตา คือ เมื่อมีอะไรมากระทบทางตา ก็มารับอารมณ์ทางตาจนรู้สึกได้ว่ามันเป็นรูป นั้นรูปนี้ขึ้นมา รู้ที่หู คือ เมื่อมีอะไรมากระทบทางหู ก็มารับอารมณ์ทางหูจนรู้สึกได้ว่ามันเป็นเสียงนั้น เสียงนี้ขึ้นมา รู้ที่จมูก คือ เมื่อมีอะไรมากระทบทางจมูก ก็มารับอารมณ์ทางจมูกจนรู้สึกได้ว่ามันเป็น กลิ่นนั้นกลิ่นนี้ รู้ที่ลิ้น คือ เมื่อมีอะไรมากระทบทางลิ้น ก็มารับอารมณ์ทางลิ้นจนรู้สึกได้ว่ามันเป็นรส นั้นรสนี้ เป็นต้น ตัวรู้หรือวิญญาณถือเป็นการรู้แจ้งโดยทั่วๆ ไป เป็นอาการรู้เท่าที่จะรู้ได้ตามธรรมชาติ และไม่ได้หมายความว่าความรู้เหล่านั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องเสมอไป

เมื่อแยกพิจารณาทีละส่วนจนครบทั้ง ๕ ส่วน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จนรู้จัก (รู้แจ้ง) และเข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงแล้ว จะพบว่าไม่มีส่วนใดเลยที่เป็นตัวตน ท่านพุทธทาส ภิกขุได้อธิบายว่า^{๑๓๖} ส่วนต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นโลกทุกๆ ส่วน หรือแม้แต่ว่าส่วนที่ประกอบขึ้นเป็น ตัวเราทุกส่วน มันไม่ได้เป็นตัวเป็นตนที่ตรงไหนเลย แต่ที่ยังยึดถือเป็นที่ตั้งในความเป็นตัวเป็นตนก็ เพราะอำนาจของอุปาทาน ซึ่งมาจากอวิชชา เพราะฉะนั้นหน้าที่สำคัญอันพึงปฏิบัติในเรื่องเบญจขันธ์นี้ คือต้องทำลายอวิชชาลง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ดังนั้น เมื่ออุปาทานการยึด มั่นถือมั่นได้แตกสลายลง สิ่งที่เคยยึดถือมาแต่สันดาน มาแต่กำเนิด มาแต่ชาติก่อนหรือชาติไหนๆ ก็ ตาม ก็ย่อมแตกสลายออกไปทันที หากแต่สิ่งที่ปรากฏคงเหลือให้เห็นได้นั้นคือความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ทั้งสิ้น การหลงยึดถือความเป็นตัวตนก็เป็นเพียงสิ่งสมมุติ คือความเป็นตัวก็โดยสมมุติ ความเป็นตน ก็โดยสมมุติ

๓.๒.๒ ความเป็นสาเหตุของสังสารวัฏ

ความเป็นสาเหตุในสังสารวัฏของความเป็นชีวิต ก็คือ หลัก หรือกฎอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็น ความเป็นไปของกระบวนการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งพุทธทาสได้อธิบายความเป็นสาเหตุของการเวียน วายตายเกิดด้วยหลักอิทัปปัจจยตา – ปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

^{๑๓๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์, , หน้า ๑๑๕.

พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า อิทัปปัจจยตา ก็คือคำย่อของเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยมีใจความเพียงว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น” ตลอดจนถึงปฏิกิริยาที่กลับกันอยู่ด้วยในตัว คือว่า “ ถ้าไม่มีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ไม่เกิดขึ้น”^{๑๓๗} หากแต่อิทัปปัจจยตานี้มีความหมายกว้างกว่าปฏิจจสมุปบาท คือมีความหมายถึงสิ่งทั่วไป ที่ว่าทั่วไปนั้นเป็นอย่างไร

๑. อิทัปปัจจยตา พุทธทาสภิกขุได้อธิบายขยายความว่าอิทัปปัจจยตาว่า เป็นกฎของความจริง หรือกฎของธรรมชาติที่มีความหมายทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือกรณีใดกรณีหนึ่งก็ได้ แม้แต่กฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ด้วยหลักที่ว่า มันต้องเป็นอย่างนี้ อย่างนี้; เพราะเหตุปัจจัยอย่างนี้ๆ สิ่งนี้จะต้องเกิดขึ้น, สิ่งนี้มีเพราะเหตุปัจจัยนี้มี, สิ่งนี้มีเพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้มีเพราะสิ่งนี้. ซึ่งเป็นกฎของจักรวาลและอนันตกาล เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว อะไรทั้งหลาย ทั้งสากลจักรวาล ล้วนเกิดขึ้นมาเองตามกฎของอิทัปปัจจยตา ในลักษณะที่ว่าเมื่อทำอย่างนี้ อย่างนี้จะต้องเกิดขึ้น, ทำอย่างนี้ อย่างนี้ ต้องเกิดขึ้น. ทำอย่างนี้ อย่างนี้มันเป็นความทุกข์, ทำอย่างนี้ อย่างนี้เป็นความดับทุกข์เกิดขึ้น. คือแสดงถึงความเป็นไปว่า สิ่งนี้ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ เป็นไปอย่างนี้ ความเป็นไปอย่างนี้ จึงทำให้เป็นอย่างนี้ กฎของอิทัปปัจจยตานี้ถือเป็นปรมาตมสูงสุด ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีพระเจ้าที่เป็นตัวตน แต่เป็นกฎอันเฉียบขาดของธรรมชาติ ซึ่งหากเราสามารถเข้าถึงกฎอิทัปปัจจยตาแล้วก็หมายถึงเข้าถึงปรมาตมธรรมนั่นเอง

อิทัปปัจจยตานี้มีความหมายที่กว้างมากเพราะจะกล่าวรวมถึงสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต ว่าสิ่งเหล่านั้นตกอยู่ภายใต้อำนาจของกฎที่เรียกว่า “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, และเพราะมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี” อันเป็นปรมาตมธรรม ซึ่งจะนำไปใช้ที่ไหน อย่างไร เมื่อใด ไม่มีทางผิด เพราะเป็นกฎของธรรมชาติแท้ๆ

๒. ปฏิจจสมุปบาท พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงในฐานะของความเป็นไปของสิ่งที่มีชีวิต มุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องเกิดทุกข์ และดับทุกข์ โดยตรงในพุทธศาสนาเท่านั้น^{๑๓๘} ด้วยหลักของกริ่งอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้น คือ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น ด้วยหลักเกณฑ์ที่ว่า เพราะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ท่านมองว่าเป็นเรื่องของสิ่งที่มีความเป็นกลาง ปฏิจจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา เอาอยู่ตรงกลางว่า ถ้ามีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จะเกิดขึ้น, ถ้าไม่มีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จะไม่เกิดขึ้น; และเพราะความเกิดขึ้นแห่งเหตุและปัจจัยนี้ จึงมีสิ่งนี้เกิดขึ้น เพราะความดับไปแห่งเหตุปัจจัย จึงมีการดับลงแห่งสิ่งนี้ สำหรับความเป็นกลางในทัศนะของพุทธทาสภิกขุนี้ เป็นลักษณะของความไม่เอียงไปทางอดีตว่า มีอยู่ หรือไม่เอียงไปทางอดีตว่า มีได้มีอยู่ คือ ไม่น้อมเอียงไปในทางที่ว่าตายแล้วเกิด หรือตายแล้วดับสูญ^{๑๓๙}

^{๑๓๗} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, พ.ศ. ๒๕๓๗, หน้า ๒๕.

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๓๙} พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, พ.ศ. ๒๕๔๖, หน้า ๑๙๒.

สิ่งที่เป็นใจความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทนั้น พุทธทาสภิกขุได้สรุปความไว้ ดังนี้ว่า

๑. โลกก็ดี เหตุเกิดโลกก็ดี ความดับโลกก็ดี ทางแห่งความดับโลกก็ดี ทั้งหมดนั้นมันมีขึ้นเมื่อมีการรับอารมณ์ทางอายตนะในปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร และฝ่ายนิโรธวาร

๒. ทั้งหมดนั้นอยู่ในร่างกายที่ยาวาหาหนึ่ง ที่ยังเป็นๆ ตายแล้วไม่มี ปฏิจจสมุปบาทนั้นไม่มีทางจะแยกเป็น ๓ ภพ ๓ ขาติ หรือคร่อมภพคร่อมขาติ อย่างที่พูดกันในภาษาคน ไม่มีเหตุผลแม้ในทางพยัญชนะ คือ ตัวหนังสือคำว่า “ปฏิจจ” นั้นเอง

สำหรับคำว่า ปฏิจจ นี้แปลว่าอาศัย ซึ่งเป็นการอาศัยกันแบบต่อเนื่องไม่มีขาดตอน...อุปมาเหมือนอย่างว่ามีดวงอาทิตย์ : เพราะมีดวงอาทิตย์จึงมีโลก; เพราะมีโลกจึงมีน้ำในโลก; เพราะมีน้ำในโลก จึงมีการระเหยขึ้นไปเป็นไอน้ำ; เพราะมีการระเหยขึ้นไปเป็นไอน้ำจึงมีเมฆฝน; เพราะมีเมฆฝนจึงมีฝน... ปฏิจจสมุปบาทก็เป็นเช่นนี้ คือมีความอาศัยกันในความต่อเนื่องกันของการเกิดขึ้น ดังนี้จึงแบ่งออกเป็น ๓ ภพ ๓ ขาติ ไม่ได้ เพราะไม่มีเหตุแห่งความแยกกันด้วยเหตุแห่งความเป็นอริสัจจ์ของชีวิตประจำวัน

๓. ปฏิจจสมุปบาทนั้นจะเกิดทุกคราวที่กระทบอารมณ์ : กล่าวคือจะต้องมีการกระทบอารมณ์ โดยผู้ซึ่งโตพอสมควรแล้ว ไม่ใช่เด็กในครรภ์หรือผู้ซึ่งยังไม่รู้เดียงสา ไม่รู้จักนึกคิด เมื่อบุคคลผู้นั้นกระทบอารมณ์โดยปราศจากสติ หรือ วิชา มีแต่เพียงอวิชชา และอายตนะทั้งข้างนอกและข้างในเป็นตัวช่วยให้เกิดการสร้างวิญญานขึ้นมา วิญญานก็จะสร้างนามรูปในทันทีทันใดนั้น สร้างอายตนะในทันทีทันใดเช่นเดียวกัน เพื่อให้กลายเป็นนามรูปหรืออายตนะอันใหม่ขึ้น ซึ่งจะทำอะไรๆ ไปตามอำนาจของอวิชชา เป็นลักษณะของการสร้างแบบทันทีทันใดหรือเรียกว่าแบบสายฟ้าแลบเลยก็ได้

๔. ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องแสดงข้อเท็จจริงของความทุกข์, ทั้งที่เกิดและที่ดับ; ไม่ใช่การแสดงเรื่องของคนที่เป็นเจ้าของความทุกข์, ที่หอบหิ้วความทุกข์แบบคร่อมขาติคร่อมภพ, เพราะคนที่เป็นเจ้าของความทุกข์นั้นไม่มี, การเกิดความทุกข์โดยไม่ต้องมีผู้ทุกข์

พุทธทาสภิกขุ ได้นำเสนอวงจรปฏิจจสมุปบาท ที่มุ่งแสดงความเกิดและความดับทุกข์, กฎเกณฑ์แห่งเหตุและปัจจัยอย่างละเอียด และมีประโยชน์ อย่างที่ไม่มีที่ไหนในโลกจะแสดงให้เห็นได้ และที่สำคัญ ปฏิจจสมุปบาท ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุนี้เป็นเรื่องขณะจิต ไม่ต้องคร่อมขาติคร่อมภพ แต่ให้ความหมายคำว่าชาติว่า เมื่อจิตตัวเกิดหนึ่งครั้งเรียกว่าชาติหนึ่ง ในวันหนึ่งนั้นเกิดได้หลายสิบหน ปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้จึงแสดงเรื่องกรรมที่ไม่คร่อมภพคร่อมขาติ และสามารถทำความสิ้นกรรมให้ปรากฏได้ในชาตินี้ ในปัจจุบันนี้ และเห็นทันตานี้^{๑๔๐}

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ปฏิจสุมุปาบทนั้นอยู่ในขอบเขตที่เราควบคุมได้, ปฏิบัติได้, มีสติถูกต้องป้องกันได้; ทันทันในขณะที่อารมณ์กระทบ; คือ ปฏิจสุมุปาบทนั้นเป็นเรื่องที่มีประโยชน์ ที่เป็นหลักการในการปฏิบัติ”^{๑๔๑} ต่อคำถามที่ว่าปฏิบัติอย่างไร คงมีเพียงคำตอบเดียวคือ คำว่าการมีสติ เพราะการมีสติคือการรู้จักควบคุม ป้องกัน ไม่ปล่อยไหลต่ออารมณ์ที่มากระทบ ถ้าไม่ปล่อยสติ อวิชาก็ไม่สามารถเข้ามาปรุงแต่งสังขาร วิญญาณ นามรูป आयตนะ ทุกข์ก็จะไม่เกิด เพราะเรารู้จักการรักษาไว้อย่างเดิมเสมอนั่นเอง

จากการศึกษาทัศนะของพุทธทาสภิกขุ เรื่องของความเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด พบว่าหลักการอิงอาศัยการเกิดด้วยความเป็นเหตุปัจจัยตามกระบวนการของหลักปฏิจสุมุปาบท หรือหลักอิทัปปัจจยตา^{๑๔๒} นี้ทำให้ทุกขณะจิตมีการเกิด-ดับ และการเกิด-ดับนั้นเวียนว่ายไปตามกฎปฏิจสุมุปาบท ด้วยอำนาจของกิเลส วณเวียนไปครั้งแล้วครั้งเล่าโดยไม่รู้เบื้องต้นและเบื้องปลาย

๓. กรรม หมายถึงการกระทำ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เจตนาเป็นตัวกรรม คือการกระทำใดที่ประกอบด้วยเจตนาจึงถือว่าเป็นกรรม ส่วนการกระทำที่ไร้เจตนาอันไม่จัดว่าเป็นกรรม แต่จัดเป็นกิริยาเท่านั้น เจตนาเป็นตัวกรรมได้อย่างไร ที่ว่าเจตนาเป็นกรรมนั้นเพราะเจตนาเป็นอาการของความตั้งใจ ที่เกิดจากความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ตัณหา และตัณหานี้จะเกิดขึ้นด้วยตัวเองไม่ได้ จะต้องมาจากการปรุงแต่งกันอย่างต่อเนื่องมาก่อน เมื่อตัณหาเกิด เป็นเหตุให้เกิดเจตนา เมื่อมีเจตนาในการกระทำสิ่งใด สิ่งนั้นจึงถือว่าเป็นกรรม และเมื่อเป็นกรรมก็ต้องมีผลเป็นวิบาก ซึ่งจะต้องรับในผลของการกระทำนั้น ตามหลักการที่ว่า “ทำดี – ได้ดี, ทำชั่ว – ได้ชั่ว และเมื่อบุคคลใดเป็นผู้กระทำความกรรม ย่อมต้องเป็นผู้ได้รับผลกรรมนั้นเสมอ” ต่อคำถามที่ว่ากรรมหรือการกระทำนี้มีความสัมพันธ์อย่างไรกับสังสารวัฏ

กรรม เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ กรรมหรือกฎแห่งกรรมนี้เป็นปรากฏการณ์ของสิ่งทั้งปวงที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นกฎที่มีอยู่ในธรรมชาติ กฎของธรรมชาติก็มาจากธรรมชาติ กรรมจึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงกรรมที่ไม่ใช่เรื่องของการมีตัวบุคคลที่มีความเป็นตัวตนเป็นผู้กระทำว่า “กรรมทั้งหลาย ก็เป็นอันว่ากระทำ และมีผลโดยไม่ต้องมีผู้กระทำ คือมันเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา มีกิเลสเป็นเหตุบังคับหรือบันดาลให้กระทำ เมื่อกระทำแล้วมันก็มีกฎที่จะทำให้เกิดผลขึ้นมา ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า อิทัปปัจจยตา ทั้งนี้; เพราะเมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิด; เมื่อมองเห็นอย่างนี้ ก็มองเห็นว่า ไม่มีตัวบุคคลผู้กระทำ”^{๑๔๓} ในเรื่องของการกระทำที่ไม่มีตัวบุคคล เพราะว่ามีแต่อิทัปปัจจยตา นั้นเป็นอย่างไร

^{๑๔๑} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสุมุปาบทจากพระโอษฐ์, พ.ศ. ๒๕๔๑, หน้า ๑๑๐-๑๑๓.

^{๑๔๒} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒและปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, พ.ศ. ๒๕๕๔), หน้า ๘.

^{๑๔๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, พ.ศ. ๒๕๓๗, หน้า ๓๗๖-๓๘๔.

ต่อคำถามนี้อธิบายได้ว่า เพราะมีนาม มีรูป มีกิเลส เช่น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ทำให้จิตใจมีความต้องการอย่างนั้นอย่างนี้ จนเกิดมีการกระทำทั้งทางกาย ทางวาจา เป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งอทิปปัจจยตา คือเมื่อทำได้ ทำสำเร็จ และได้รับผลกรรมโดยไม่ต้องมีตัวบุคคลเป็นผู้กระทำ

อย่างไรก็ตามการกระทำที่ถือเป็นกรรมชนิดที่ประกอบไปด้วยความไม่รู้ หรืออวิชชา เป็นการกระทำที่เกิดจากความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตนของตน(ตัวกู-ของกู) คือ มีตัวตนเป็นผู้กระทำ อย่างนี้เรียกว่าเป็นกรรมของอวิชชา ซึ่งถือว่าเป็นกรรมในเชิงศีลธรรม ส่วนกรรมที่ไม่มีผู้กระทำ ด้วยความเข้าใจในความเป็นไปตามกฎของธรรมชาติที่ลึกซึ้งในความเบียดอทิปปัจจยตา จึงถือเป็นเรื่องกรรมในปรมัตถธรรม ท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นว่ากรรมซึ่งมีลักษณะที่เรียกว่า “ถ้ามีตัวก็มีกรรม ถ้าหมดตัวก็หมดกรรม” ตัวหรือตัวตนนั้นคือความยึดมั่นถือมั่น กรรมจึงสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. กรรมในขั้นศีลธรรม เป็นความมีอยู่ของตัวตน เรื่อยอยู่ ไม่รู้จักหมดกรรม เป็นการกระทำที่มีความรู้สึกว่ามี ตัวเรา เป็นผู้กระทำการ ผลของการกระทำนั้นไม่ว่าจะออกมาเช่นไรก็ถือว่าเป็นของเรา เรื่อยมาอย่างนี้เสมอ ไม่ว่าจะกระทำการอะไรก็จะมีตัวตนเป็นผู้กระทำ และตัวตนอีกเช่นกันเป็นผู้รับผลกรรมนั้นๆ

๒. กรรมในขั้นสังขารธรรมหรือปรมัตถธรรม เป็นความหมดสิ้นความเป็นตัวตนของตัวตน คือ เมื่อบุคคลรู้เรื่องกรรมตามที่พระพุทธองค์สอน ก็จะมีตัวแต่อทิปปัจจยตา คือสิ่งที่เบียดอทิปปัจจยปรุ้งแต่งกันสืบเนื่องกันไป ไม่มีบุคคลผู้กระทำการ หรือบุคคลผู้ส่วยผลกรรม ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นความรู้สึกของรูปนาม ด้วยการเป็นไปตามอาการที่เข้ามาปรุ้งแต่งของสิ่งที่เรียกว่ากิเลส สำหรับกรรมในขั้นนี้นั้นหากเข้าใจและกระทำได้อย่างนี้จึงจะถือว่าสามารถทำความสิ้นกรรมได้ และหมดจากความเป็นตัวตนจึงหมดกรรม

๓.๒.๓ กระบวนการเวียนว่ายในสังสารวัฏ

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ในหนังสือเตกฉกธรรม ว่าสิ่งที่มีฤทธิ์ปรุ้งแต่งให้เกิดมีความรู้สึกขึ้นมาในจิตใจ แล้วส่งผลให้เกิดกรรมขึ้น จนต้องเป็นไปตามผลกรรม สิ่งนั้นก็คืออวิชชาซึ่งเป็นที่ทำให้เกิด กิเลส^{๑๔๔}, กิเลสทำให้เกิด เกิดแล้วสร้างกรรม เมื่อกระทำการย่อมมีผลของกรรม และผลของกรรม ก็ยังทำให้เกิดกิเลส ... กลายเป็นวัฏฏะที่นำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด การเกิดจึงถือเป็นลำดับต้นแห่งการเวียนว่ายในสังสารวัฏ ดังนี้

^{๑๔๔} พุทธทาสภิกขุ, *เตกฉกธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๑๙), หน้า ๒๘๒.

๑. การเกิด การเกิดหรือชาติ คือ การเกิดขึ้นหรือก้าวลง การปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้อายตนะเฉพาะ หรือการเป็นพร้อมขึ้นในหมู่สัตว์นิกาย^{๑๔๕} พุทธทาสภิกขุได้อธิบายความหมายของการเกิดนี้ไว้ ๒ ความหมายด้วยกัน คือ

๑) การเกิดจากท้องแม่ เป็นการเกิดที่ถือว่าเป็นทุกข์ชนิดเดียว และครั้งเดียว การเกิดแบบนี้ถือว่าไม่มีปัญหาอะไร เมื่อเกิดเสร็จแล้วก็หมดทุกข์ ไม่เป็นทุกข์แบบนี้ซ้ำอีกแล้วตลอดชาตินี้

๒) การเกิดทางจิต เป็นลักษณะของการเกิดด้วยอำนาจอวิชชา เป็นการเกิดจากอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน มีความรู้สึกรู้ว่ามีตัวกูของกูเกิดขึ้นมาในจิตใจ ด้วยอวิชชาแห่งผัสสะทำให้เกิดตัณหาอย่างนั้นอย่างนี้ขึ้นมา และตัณหาก็ก่อให้เกิดอุปาทานอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วอุปาทานก็ทำให้เกิดความรู้สึกรู้ว่ามีตัวกูของกูมีความเป็นตัวตนขึ้นมา ลักษณะอย่างนี้ที่ทำให้การเกิดมีปัญหาเพราะเกิดแล้วเป็นความทุกข์ ชนิดที่เป็นทุกข์อย่างละเอียด พุทธทาสภิกขุเรียกการเกิดทางจิตวิญญานนี้ โอปปาติกะ หรือการอุบัติ คือ เมื่อจิตเป็นอย่างใด คิดอย่างไร ก็เกิดเป็นอย่างนั้น เป็นการเกิดขึ้นในจิตใจ จิตเป็นอย่างไรก็เกิดเป็นอย่างนั้น ในขณะที่ตัวตนเดิมก็ยังคงอยู่ไม่ต้องตายหรือดับสูญไปไหน^{๑๔๖}

สรุปได้ว่าการเกิดนี้เป็นสภาวะอย่างหนึ่งที่เป็นอยู่ในจิตขณะนั้น ซึ่งจะเป็นไปตามอำนาจของกิเลส เมื่อจิตถูกอำนาจของกิเลสยึดครองแล้วเป็นผลให้จิตคิดตามอำนาจนั้น แล้วถือเอาสิ่งที่คิดนั้นเป็นตัวตนในชั่วขณะนั้น เป็นลักษณะของการเกิดแบบโอปปาติกะหรือการอุบัติ เช่นนี้เรียกว่า การเกิด การเกิดแบบนี้จะสัมพันธ์กับกิเลส เมื่อกิเลสคือปัจจัยที่มีอำนาจและบทบาทต่อการเกิด แล้วกิเลสต่อการเกิดแบบนี้เป็นอย่างไร ทำงานแบบไหน เพราะเหมือนว่าการเกิดนั้นไม่ได้มีปัญหา แต่ปัญหาอยู่ที่สิ่งที่ทำให้เกิดนั่นเอง

๒. กิเลส พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของกิเลสไว้ว่า เป็นความเศร้าหมอง เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง เช่น ราคะหรือโลภะ ทำให้เศร้าหมอง, โทสะ ความโกรธ ประทุษร้าย ทำให้เศร้าหมอง, โมหะ ทำให้เศร้าหมอง อย่างนี้^{๑๔๗} ซึ่งท่านได้แสดงอาการของกิเลส ไว้ว่าเป็นการเข้าไปยึดถือ หรือเป็นเครื่องยึดถือในสิ่งทั้งปวง^{๑๔๘} เป็นลักษณะของการเข้าไปยึดถือเอาด้วยกำลังจิตใจทั้งหมดทั้งสิ้น ซึ่งในทางพุทธศาสนาเรียกว่า “อุปาทาน” อุปาทานหรือกิเลสอันเป็นเครื่องให้ยึดถือนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้จำแนกเป็น ๔ ประการด้วยกัน คือ

๑) กามอุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในกาม เป็นลักษณะที่เราพบได้จากคนธรรมดาที่มีความติดพันในสิ่งที่เป็นที่รักที่พอใจ อันเป็นสัญชาตญาณตามปกติของคนเราทั่วไป เป็นวัตถุที่ตั้งของ

^{๑๔๕} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๓๗๐.

^{๑๔๖} พุทธทาสภิกขุ, ฟาสางระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๑, พ.ศ. ๒๕๒๙, หน้า ๒๑๓-๒๑๔.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒,

^{๑๔๘} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๕๖.

กามารมณ์ทั้ง ๕ ประกอบด้วย รูป คือเป็นสิ่งที่น่ารักใคร่ น่าเกลียดทางรูปหรือในทางที่สามารถเห็นได้ด้วยตา, รส คือสิ่งใดก็ตามที่ได้ลิ้มกินแล้วมีรสอร่อยหรือไม่อร่อยจนมีความผูกพันในจิตใจ, กลิ่น คือสิ่งใดก็ตามที่ได้สูดดมแล้วมีกลิ่นหอมหรือกลิ่นเหม็นจนผูกพันในจิตใจ, เสียง คือเสียงใดก็ตามที่ได้ยินได้ฟังแล้วมีความไพเราะหรือน่ารำคาญจนผูกพันในจิตใจ, โภกฐัพพะ คือการได้สัมผัสทางกายใดๆที่มีความประทับใจหรือไม่ประทับใจจนเกิดความผูกพันทางจิตใจ ดังนั้น อะไรทุกอย่างที่กระทำกันอยู่บนโลกใบนี้ ทั้งความยุ่งยากปั่นป่วนของสัตว์ ของมนุษย์ ล้วนแต่มีมูลมาจากสิ่งที่เรียกว่า กามารมณ์ ทั้งสิ้น^{๑๔๙}

๒) ทัศนูปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นด้วยทิวทัศน์ ที่เป็นลักษณะของการยึดถือตั้งมั่นในความคิดความเห็นของตนเอง เป็นสัญชาตญาณของความต้อตั้งและเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ เกิดมูลเหตุหลายทางด้วยกัน เช่น ความเชื่อในลัทธิศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี จารีตปฏิบัติต่างๆ ทิวทัศน์จึงเป็นความยึดมั่นถือมั่นที่จะตกไปตามขนบธรรมเนียมประเพณี หรือลัทธิศาสนาที่เป็นสิ่งที่มิไว้เพื่อแสดงถึงสิ่งที่ถือว่าดีที่สุด^{๑๕๐} ทิวทัศน์เหล่านี้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับวิชาอย่างมาก เพราะเมื่อมีความไม่รู้ ก็มักจะสร้างความรู้ความเข้าใจเอาเองตามอำนาจกิเลสพื้นฐานเบื้องต้นว่า สิ่งนี้ดี สิ่งนี้น่ารัก สิ่งนี้เป็นความสุข สิ่งนี้เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอน สิ่งนี้เป็นตัวเป็นตน ทิวทัศน์ จึงถือเป็นกิเลสที่ร้ายกาจจะเป็นอุปสรรคที่จะทำให้เราไม่สามารถเปลี่ยนแปลงฐานของความเชื่อ ความคิด ความเห็น และความรู้ ให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้น

๓) สิลัพพตูปาทาน หมายถึง ความถือมั่นในการประพฤติ หรือการกระทำที่เคยประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา แล้วยึดถือไว้ในฐานะที่เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ด้วยเพราะเป็นความเชื่อที่คนในสมัยโบราณและคนในยุคปัจจุบันยึดถือ ปฏิบัติ สืบต่อกันมา เช่น ความเชื่อในเรื่องของเครื่องรางของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผีสงฆ์เทวดา การเสกน้ำมนต์ล้างหน้า หรือแม้แต่ทิศทางในการถ่ายอุจจาระ การนอนก็ตาม ท่านพุทธทาสภิกขุได้แสดงความเห็นตรงกันว่า เป็นเรื่องของระเบียบวิธีประพฤติปฏิบัติที่กระทำไปโดยไร้เหตุผล โดยไม่คำนึงถึงเหตุผล และไม่อาศัยเหตุผล คงมีแต่ความยึดมั่นถือมั่นในฐานะที่เป็นของที่เคยกระทำสืบๆ กันมาอย่างผิดๆ หรือมลายแล้วไม่ยอมเปลี่ยนแปลง^{๑๕๑} เพราะการยึดถือในตัวทิวทัศน์ ความเห็นในตัวที่ผิด นำไปสู่การปฏิบัติตัวอย่างผิดๆนั่นเอง

๔) อัตตวาทุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นด้วยวาตะว่าตัวตน เป็นลักษณะของความยึดมั่นถือมั่นในใจโดยสัญชาตญาณขั้นมูลฐานที่สุดของสิ่งมีชีวิต และเป็นความรู้สึกที่มีอยู่ประจำในชีวิตจิตใจของสิ่งมีชีวิตนั้นๆ ว่าสิ่งนี้เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา กล่าวคือ ร่างกายและจิตใจที่อุปาทานเข้ายึดถือหรือครอบครองอยู่นั้นแหละที่เป็นตัวความทุกข์ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์ ท่านพุทธทาส

^{๑๔๙} พุทธทาสภิกขุ, *คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๕๙.

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

ภิกขุกล่าวว่า^{๑๕๒} อุปาทานข้อนี้ เป็นมูลกำเนิดของชีวิตด้วย เป็นมูลกำเนิดของความทุกข์ด้วย พร้อมกันหรือเคียงคู่กันมา ตรงกับคำที่ว่า “ชีวิตคือความทุกข์ ความทุกข์คือชีวิต”

ดังนั้น การที่ผู้มีชีวิตทั้งหลายจะพ้นไปจากความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง จำเป็นต้องหลุดพ้นไปจากห่วงโซ่แห่งกิเลสด้วยการกำจัดอุปาทาน หรืออวิชชา อันเป็นต้นเหตุของตัณหา เมื่อดับอุปาทานแล้ว ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนจะหมดไปสิ้นไป ความทุกข์ทั้งหลายก็จะดับสิ้นไปด้วย ชีวิตก็จะถึงที่สุดแห่งความพ้นทุกข์ ไม่มีเกิด ไม่มีแก่ ไม่มีเจ็บ และไม่มีตายอีกต่อไป ดังนั้น เมื่อปัจจัยแห่งการปรุงแต่งให้เกิดมีชาติภพหมดสิ้นไปแล้วอย่างสิ้นเชิง ชาติแห่งสุดท้ายบังเกิดขึ้น วงจรแห่งสังสารวัฏก็ย่อมดับลงด้วยเช่นกัน

๓. วิบาก หรือผลกรรม พุทธศาสนิกขุอธิบายถึงผลของกรรมหรือวิบากว่า เป็นเรื่องของผลที่จะได้รับตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ, เกิดจากการปฏิบัติหน้าที่ตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ คือถ้าเรากระทำในสิ่งที่ถูกต้อง ก็จะได้รับผลถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ และถ้าเรากระทำในสิ่งที่ผิด ก็จะได้รับผลผิดตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเช่นเดียวกัน เช่น ถ้าเราทำผิดในเรื่องหนึ่งเรื่องใดแล้วก่อให้เกิดความเดือดร้อน ยุ่งยากลำบากใจ หรือไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนา จนทำให้ต้องตาย ซึ่งการตายที่วານี้ไม่ใช่การตายทางรูปหรือร่างกายแต่เป็นการตายทางจิตวิญญาณ ในกรณีของการตายทางวิญญาณนี้ถือว่าการดำเนินชีวิตอย่างประมาท พระพุทธเจ้าทรงเรียกบุคคลประเภทนี้ว่า “เย เต ปมตตา ยถา ตา แปลว่า คนเหล่านี้นั้นตายแล้ว คนเหล่านั้นตายแล้ว” ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงผลกรรม หรือวิบาก ตามลักษณะของกรรม ว่ามีอยู่ ๓ ประเภทคือ^{๑๕๓}

๑) ผลในทิฐฐธรรม เป็นผลที่ได้รับจากสภาพที่เห็นแล้ว ชนิดที่เกิดขึ้นแบบทันทีทันควัน ทันกับการกระทำในสิ่งนั้นๆ ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องของ ทรัพย์สินเงินทอง เกียรติยศชื่อเสียง ความรักความเมตตา ที่ได้จากบุคคลทั่วไปและสังคม เช่น การที่เราได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัย ก็ได้ความรู้ จึงเกิดความพอใจขึ้นมาทันที

๒) ผลในสัมปรายะ หมายถึง ความเป็นอื่นไปจากโลกธรรมตา หรือเป็นผลที่ได้รับจากสภาพที่เราเห็นในเวลาถัดมา คือมีระยะที่ถัดไปจากสิ่งที่เรียกว่าทันทีทันควันของโลกนี้ เป็นลักษณะของการกระทำในสิ่งนี้ และจะแสดงผลในกรณีอื่นซึ่งอยู่หลังออกไป หรือถัดออกไป ไกลกว่าดีกว่า เช่น การที่เราเข้าไปเรียนในมหาวิทยาลัย นอกจากได้ความรู้เป็นอันดับแรก แล้วยังไปใบปริญญาบัตรเมื่อเรียนสำเร็จแล้ว การได้ใบปริญญาบัตรนั้นถือเป็นการได้รับผลเป็นอันดับต่อมา หรือเป็นความสุขสงบในจิตใจ เป็นสิ่งอื่นจากสิ่งปุถุชนมีความปรารถนากันโดยทั่วไป

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

^{๑๕๓} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑, หน้า ๑๕๗-๑๖๙.

๓) ผลในปรมัตถะ เป็นวิบากในระดับที่ ๓ คือ เป็นผลที่มีประโยชน์สูงสุดอย่างยิ่ง ไม่แยแสกับผลที่เป็นทรัพย์สมบัติ ชื่อเสียงเกียรติยศทางสังคมใดๆ และไม่ต้องการเพียงแค่จิตสงบเป็นครั้งคราวเท่านั้น แต่ต้องการที่จะอยู่เหนือการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เหนือกาลเวลา เหนือปัญหา และเหนือสิ่งใดๆ ทั้งหมด ความเป็นผลในระดับปรมัตถะ คือประโยชน์ต่อนิพพานนั่นเอง

ผลกรรม หรือวิบาก ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ^{๑๕๔} นั้น เป็นผลของการกระทำซึ่งเกิดกับจิต เพราะจิตเป็นตัวเกิด ภายใต้อำนาจของกิเลส เมื่อการเกิดสำเร็จแล้วจึงนำไปสู่การกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง และไม่ว่าจะเป็นการกระทำแบบไหน ถ้ากระทำดีก็เป็นกุศลกรรม ทำไม่ดีก็เป็นอกุศลกรรม แต่ไม่ว่าการกระทำนั้นจะดีหรือไม่ดีก็ตามย่อมต้องมีผลของการกระทำ หรือผลกรรมเกิดขึ้นตามมาเสมอ เมื่อจิตเป็นตัวกระทำกรรม จิตย่อมได้รับผลกรรมนั้น ในลำดับนั้นหรือลำดับต่อมาชั่วขณะนั้น ดังนั้น ผลของกรรมก็คือความรู้สึกหรือการรับรู้ของจิตในลำดับต่อจากการกระทำ ทั้งรู้สึกมีความสุขหรือมีความทุกข์ ตามเหตุแห่งการกระทำว่าเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม โดยที่การรับผลกรรมนี้อยู่ในขณะนั้นหรือช่วงขณะนั้น โดยที่ไม่ต้องรอการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ แต่อย่างใด

๓.๓ เป้าหมายของสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

เป้าหมายของสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ การทำความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพหรือลักษณะการเวียนว่ายในสังสารวัฏ ด้วยการหมุนวนอยู่ในวงกลมของกิเลส กรรม วิบาก ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ

- เมื่อเกิดมีกิเลส จึงเป็นเหตุให้จิตนั้นเกิดความอยากได้ อยากมี อยากเป็น ชนิดใดชนิดหนึ่ง จนต้องกระทำอย่างหนึ่งอย่างใด
- เมื่อได้กระทำกรรมอย่างหนึ่งอย่างใดลงไปแล้ว จะด้วยอำนาจของกิเลสชนิดใดก็ตาม ย่อมมีผลของกรรมเกิดขึ้นตามมา
- เมื่อมีผลของกรรมเกิดขึ้นแล้ว ผลของกรรมนั้นก็จะไม่อาจหยุดกิเลสลงได้แต่กลับจะส่งเสริมกิเลส หรือก่อให้เกิดกิเลสอย่างใหม่ขึ้น กิเลสนั้นก็ยังคงมีอยู่ต่อไป ทำให้มีการกระทำกรรม และผลของการกระทำกรรม วนเนื่องกันอยู่อย่างนี้ไม่ขาดสาย

เมื่อเห็นปัจจัยอย่างนี้ และเข้าใจว่าปัจจัยอะไรที่ทำให้เป็นอย่างนี้แล้ว จึงนำไปสู่การตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ หรือพ้นไปจากวงจรของสังสารวัฏ ดังนั้น เป้าหมายของสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ จึงเป็นการทำให้เกิดความว่างจากตัวกู^{๑๕๕} ว่างจากตัวกูอย่างไร อธิบายได้ว่าความว่างนี้หมายถึงความว่างจากการยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตนที่เกิดขึ้นในจิตใจ เพราะเมื่อใดที่จิตว่างจาก

^{๑๕๔} พุทธทาสภิกขุ, แก่นของความว่าง ชุด สุนฺดราปริตรสน์, สุพิศ วัจนะรัตน์ ผู้แปล, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา สถาบันบันลือธรรม, พ.ศ. ๒๕๕๔), หน้า ๑๑.

ตัวกูแล้ว เมื่อนั้นจึงถือว่าได้พักผ่อนทางวิญญาณ และเมื่อวิญญาณได้พักผ่อนแล้วก็ย่อมทำให้จิตนั้นเข้าใจถึงสภาวะที่ปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ เพราะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวกูของกู เป็นความดับสนิท ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายถึงความดับสนิทนี้ว่าเป็นความดับสนิทของโลก เป็นการดับโดยไม่มีเชื้อเหลือสำหรับการจะมาเกิดใหม่ให้เป็นทุกข์อีกต่อไป เมื่อจิตปราศจากความทึบมัว ปราศจากความเผลอน และปราศจากความผูกพันร้อยรัดต่างๆ ทุกอย่างทุกประการนี้ แต่โลกนี้หมายถึงโลกทางจิตใจ เป็นโลกของความทุกข์หรือโลกของกิเลส ซึ่งเป็นเรื่องโลกุตระ^{๑๕๕} ซึ่งเป้าหมายนั้น ต้องไม่กินเนื้อที่ไม่ขึ้นอยู่กับการล่วงไปของกาลเวลา ท่านพุทธทาสภิกขุจะเน้นกาลปัจจุบัน ขณะปัจจุบัน ความเป็นภพชาติก็เป็นเรื่องปัจจุบัน ไม่ต้องรอโลกทั้ง ๓ ใดๆ

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ นิพพาน, นิ แปลว่า ไม่เหลือ พาน แปลว่า ไป หรือดับ นิพพานจึงแปลว่า ดับไม่เหลือ^{๑๕๖} ซึ่งท่านได้ให้ความหมายของนิพพานไว้ว่า “เป็นความดับสนิทแห่งความเร่าร้อนเผลอน, ความเสียดแทงยอกตำ และความผูกพันร้อยรัดอันมีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ โดยตัดต้นเหตุแห่งความเป็นอย่างนั้นเสียให้ได้สิ้นเชิง”^{๑๕๗}

เมื่อนิพพานหมายถึงการดับเย็นสนิทของสิ่งที่ร้อน แล้วสิ่งที่ร้อนนี้คืออะไร พุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ว่า ชีวิตนี้เองที่เป็นของร้อน เพราะเป็นการรวมตัวของ รูป รส กลิ่น เสียง โสภณธรรมารมณ์ วิญญาณ ผัสสะ และเวทนา ทั้งหมดนี้อาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นตัวชีวิตทำให้เป็นของร้อน แล้วชีวิตนี้ร้อนเพราะเหตุใด ท่านได้อธิบายต่อว่า ที่ว่าร้อนเหมือนไฟนี้เกิดจาก ราคะ โทสะ โมหะ จะทำให้เย็นได้โดยการดับไฟร้อนให้สิ้นแล้วจึงจะถึงนิพพาน ท่านพุทธทาสได้อธิบายถึงนิพพานเพิ่มเติมว่า นิพพานที่หมายถึงการทำให้เย็นสนิทได้นั้น เพราะชีวิตหนึ่งนั้นเคยเป็นของที่เคยร้อนมาก่อน เมื่อของที่ร้อนได้ถูกทำให้เย็นสนิทได้ จึงเป็นการตัดและดับเชื้อไฟไม่ให้เกิดผลาญชีวิตลง

การเข้าถึงนิพพานได้นั้นต้องปราศจากสิ่งเสียดแทงยอกตำ และอะไรคือสิ่งเสียดแทงยอกตำความเป็นชีวิต พุทธทาสภิกขุอธิบายว่ามันเป็นสิ่งที่บุคคลทั้งหลายหยิบฉวยเอาด้วยความโง่เขลาเบาปัญญา แล้วมายึดมั่นถือมั่นว่าดี ว่าถูกต้อง เช่น ยึดในสิ่งที่ไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ ยึดถือในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน (อนัตตา) ว่าเป็นตัวตน (อัตตา) เป็นชีวิตที่ดำเนินไปอย่างไร้สติปัญญา อาการอย่างนี้เรียกว่า “มิจฉาทิฐิ”^{๑๕๘}

การเข้าถึงนิพพานโดยปราศจากความผูกพันร้อยรัด อันมีอยู่ในจิตใจของมนุษย์นั้นเป็นอย่างไร พุทธทาสภิกขุอธิบายว่าเครื่องผูกพันร้อยรัดความเป็นชีวิตนั้นก็คือ ความโลภ ความหลง ความ

^{๑๕๕} พุทธทาสภิกขุ, *โอสารถีพุทธธรรม*, , หน้า ๔๘๙.

^{๑๕๖} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมทานก่อนตาย*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, พ.ศ. ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๕.

^{๑๕๗} พุทธทาสภิกขุ, *นิพพาน*, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, พ.ศ. ๒๕๔๒), หน้า ๗-๘.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๒.

โกรธ ความเกลียด ความกลัว ความริษยาอาฆาต ที่ล้วนเป็นเครื่องรัดรั้งจิตใจและไม่ตัดจากความยึดมั่นถือมั่น และเมื่อตัดขาดจากสภาวะดังกล่าวไม่ได้ เครื่องผูกพันร้อยรัดจึงนำชีวิตไปสู่ความทุกข์อันยิ่งใหญ่ จนกว่าจะปลดเครื่องพันธนาการร้อยรัดชีวิตให้ชีวิตนั้นเป็นชีวิตที่ปราศจากกิเลส เมื่อปราศจากสันกิเลสแล้วชีวิตนั้นจึงจะถึงซึ่งนิพพานได้อย่างสมบูรณ์

ต่อคำถามที่ว่าอะไรที่นำเราเข้าสู่นิพพาน พุทธทาสภิกขุอธิบายว่าสิ่งที่จะนำเราเข้าสู่นิพพานได้ มีเพียงตัวเราเองเท่านั้น เพราะนิพพานนั้นเป็นเรื่องเฉพาะส่วนบุคคล จึงไม่มีใครอื่นจะนำพาใครไปได้เลย มีเพียงบุคคลซึ่งดับสนิทแห่งความเร่าร้อนเผาผลาญ ละวางไม่ยึดถือความเสียดแทง ยอกตำ และปลดเชือกปมความผูกพันร้อยรัดอันมีอยู่ในจิตใจ จึงจะทำให้นิพพานนั้นปรากฏขึ้นจากนิพพานรวมที่ตั้งอยู่ตลอดอนันตกาลได้

สำหรับประเด็นเรื่องความมีอยู่ของนิพพานนี้ พุทธทาสภิกขุมีมุมมองว่า นิพพานนั้นเป็นสิ่งที่มิได้อยู่แล้ว มีอยู่มาอย่างยาวนานนับเป็นอนันตกาล ซึ่งมีสภาพเป็นนิรันดร์จึงมีอยู่ทุกที่ ทุกเวลา ไม่ขาดระยะ ใกล้ชิดติดกับตัวเราในวัฏสงสารนี้เอง นิพพานพร้อมที่จะปรากฏขึ้นแก่จิตซึ่งปราศจากกิเลสอยู่เสมอ แต่ที่ยังเข้าไม่ถึงหรือมองไม่เห็น เพราะจิตนั้นมีกิเลสซึ่งเป็นเปลือกห่อหุ้มอยู่ เมื่อใดที่กระทำจิตให้สะอาดสว่างตามธรรมชาติเดิมของจิตได้ เมื่อนั้นก็สามารถเข้าถึงนิพพานได้ เพราะนิพพานก็เป็นธรรมชาติอันหนึ่ง^{๑๕๙} เช่นกัน

เมื่อเชื่อว่านิพพานนั้นมีอยู่ ต่อคำถามที่ว่าแล้วเราจะเข้าถึงนิพพานได้อย่างไร พุทธทาสได้อธิบายในเรื่องการเข้าถึงนิพพานด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นลักษณะของการอธิบายความเป็นเหตุที่เกิดของสิ่งต่างๆ แล้วจึงตัดอุปาทานทั้ง ๔ ซึ่งท่านเรียกอุปาทานว่า “ตัวกูของกู” โดยเน้นว่าอย่าให้อุปาทานหรือตัวกูของกูนี้ เข้ามายึดครองในจิตใจได้ กล่าวคือ เมื่อใดก็ตามที่ได้สำรวจจิตใจให้เป็นสมาธิ แล้วจึงพิจารณาให้เห็นในสิ่งที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ถือว่าเป็นเราหรือเป็นของเรา แม้แต่สักอย่างเดียว เพราะทุกอย่างล้วนเป็นเรื่องอาศัยกันไปในการเวียนว่ายตายเกิดเท่านั้น หากปล่อยไปยึดมั่นสิ่งใดเข้าก็จะทำให้เป็นทุกข์ทันที ในทางพุทธศาสนาแล้ว การยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูของกูนั้นคืออุปาทาน และอุปาทานนี้ก็เกิดจากตัณหา

ต่อคำถามที่ว่าสภาพของนิพพานเป็นอย่างไร พุทธทาสภิกขุได้แสดงทัศนะไว้ว่า นิพพานคืออมตธรรม คือสิ่งที่ไม่ตาย และเป็นสภาพอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความบริสุทธิ์ ความว่าง ความเบา ความสุข ความชุ่มชื้น เยือกเย็น ฯลฯ อย่างสุดยอด นิพพานนั้นมีสภาพที่เป็นอยู่เช่นนั้นโดยตัวเองมาตลอดอนันตกาล ซึ่งเราจะพบนิพพานได้ด้วยจิต

^{๑๕๙} พุทธทาสภิกขุ, ราชภโฆวาท, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิและสวนอศุสมมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๑๗), หน้า ๗๒-๗๕.

นิพพานสัมพันธ์กับวงจรของชีวิตอย่างไร พุทธทาสอธิบายว่า นิพพานเป็นความเยือกเย็น เป็นสุขถึงสุดยอด ดังนั้น ทุกชีวิตควรพยายามปฏิบัติเพื่อให้ได้นิพพานนี้เสียตั้งแต่ก่อนตายลงไป โดยไม่ยอมให้ความมืดบอดทางปัญญานำพาจิตให้ท่องเที่ยว เวียนวายเป็นด้วยอาการซ้ำซาก ด้วยการตายแล้วเกิด เกิดแล้วตาย ไม่รู้เบื้องต้นและเบื้องปลายในสังสารวัฏอันยาวนาน เฉกเช่น คนพิการตาบอดต้อง ล้มลุกคลุกคลานเพราะปราศจากไม้เท้าและผู้จูง และการได้ล้มตาแล้วพบแสงสว่าง คือ นิพพานจึงถือเป็นความสุขสุดยอด และเป็นความสิ้นสุดและจบลงของความอยาก ความปรารถนา^{๑๖๐}

“มีจิตที่มีปัญญามองเห็นว่าไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่นแม้แต่สิ่งเดียว หรือ ในจิตที่ว่างจากความยึดมั่นโดยสิ้นเชิง อย่างนี้แหละไม่มีตัวกูหรือของกู มีแต่ธรรมะ ที่เป็นความหลุดพ้นอย่างสมบูรณ์ ซึ่งเรามีสมมุติที่เรียกว่า พระรัตนตรัย หรือ มรรค ผล นิพพาน หรืออะไรที่เป็นยอดปรารถนาของคนยึดมั่นถือมั่นได้ทุกอย่าง แต่เราไม่ยึดมั่นด้วยอุปาทานนิ่งนั้นเลย จึงดับไม่เหลือหรือนิพพาน”^{๑๖๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงวิธีการปฏิบัติสู่นิพพานใน ๒ ช่วงเวลาด้วยกัน คือ

- ๑) ปฏิบัติในช่วงชีวิตประจำวัน
- ๒) ปฏิบัติในช่วงขณะจวนจะดับจิต

พุทธทาสกล่าวว่า การรู้จักใช้ปัญญาในเวลาจวนจะดับจิต โดยอย่านำอารมณ์นั้นมาเป็นเชื้อ เพื่อทำให้เราต้องกลับมาเกิดใหม่ ซึ่งหากอารมณ์ทำจิตให้ปราศจากตัวกูของกู คือ การตัดความหวัง หรือความอยาก อันเป็นความยึดมั่นอยู่ในสิ่งหนึ่ง ว่าไม่มีอะไรที่น่าหลงใหลจนต้องกลับมาเกิดใหม่ เมื่อ จิตรู้สึกได้เช่นนั้นจึงถือเอาความดับไม่เหลือ นั้น เป็นจุดมุ่งหมายในการพิจารณาอยู่เป็นประจำ

สรุปว่า การดับตัวเอวานั้นไม่ได้หมายถึงการดับลมหายใจ หรือการตาย แต่เป็นการดับกิเลส หรือความทุกข์ เป็นการดับที่แดนของสังขารทั้งปวง เมื่อกิเลสสูญสิ้นละลายไปหมด เรื่องราวทั้งหลาย ทั้งปวงที่จะต้องเวียนว่ายวนเวียนในสังสารวัฏก็จะจบลงสิ้นลง ที่ชาติภพแบบปัจจุบัน

๓.๔ สรุป

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ พบว่าการเวียนตายเวียนเกิดในทัศนะของท่านนั้นมีความแตกต่างจากแนวคิดในปรัชญาพระเวท พุทธปรัชญา หรือแม้แต่ทัศนะของพุทธโฆษาจารย์ ด้วยการมองว่าจิตแต่เดิมนั้นไม่มีตัวตน คือ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวกูของกูแต่อย่างใด ท่านว่ามันเป็นเรื่องของจิต มีจิตเป็นแดนเกิด ในช่วงขณะจิต และการกระทำนั้นก็ เป็นไปตามอำนาจแห่งกิเลส ตัณหา อุปาทาน ด้วยกฎปฏิจจสมุปบาทและหลักอิทัปปิจจยตา และจิต

^{๑๖๐} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๑๖๑} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมทานก่อนตาย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, พ.ศ. ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๕.

นั่นก็เป็นตัวรับผลกระทบในขณะนั้นโดยไม่ต้องรอรับผลในโลกหน้าแต่อย่างใด การจะทำให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏได้จะต้องทำให้จิตว่างจากการยึดมั่นถือมั่น ให้เห็นว่าไม่มีตัวกูของกู เป็นการตัดกิเลสเพื่อไม่ให้กิเลสนั้นไปเคลือบจิตให้เศร้าหมอง ขุ่นมัว และเมื่อจิตนั้นสะอาดบริสุทธิ์ ไม่อยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสใดๆแล้ว ย่อมนำไปสู่เป้าหมายของสังสารวัฏ คือ นิพพาน ที่เกิดขึ้นและมีอยู่ในปัจจุบัน ในขณะนั้น